

Kültürel Miras Kapsamında “Türk Hamamı” Üzerine Bir İnceleme

An Examination of the “Turkish Bath” from the Perspective of Cultural Heritage

Özlen ÖZGEN, Prof. Dr., Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, E-posta: ozlenozgen@gmail.com

Anahtar Kelimeler:

Hamam, Türk
Hamamı, Kültürel
Miras, Hamam
Kültürü, Çemberlitaş
Hamamı.

Öz

Çalışmanın amacı, somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunması ve yaşatılması kapsamında Türk Hamamı'nın tarihi, mimari, işlevsel ve geleneksel boyutlarının, betimsel tarama modeli yardımı ile değerlendirilmesidir. Bu değerlendirme kapsamında, geçmişte çok uzun yıllar boyunca hamam olarak kullanılan ancak kısa bir süre kesintiye uğrasa da halen işlevini sürdüren “Çemberlitaş Hamamı” örnek olarak incelenmiştir. Mimar Sinan'ın son dönem eserlerinden olan ve hamam mimarisinin en iyi örneklerinden biri olarak nitelendirilen Çemberlitaş Hamamı günümüzde, toplumsal ve kültürel mirasın izinin sürülebileceği önemli mekânlar arasında görülmektedir. Çalışma, literatür taramasına dayanmasının yanı sıra, kişisel gözlem ve sözlü görüşmeler ile zenginleştirilmiş, görsel materyaller ile desteklenmiştir. Türk hamam kültürü ve geleneği ile ilgili çalışmaların sürdürülmesi ile Çemberlitaş Hamamı gibi köklü bir tarihsel geçmişi olan ve varlığını sürdürmeye devam eden hamamların özel olarak korunmasının, Türk hamam kültürünün gelecek nesillere aktarılabilmesi açısından büyük bir önem taşıdığı düşünülmektedir.

Keywords:

Bath, Turkish Bath,
Cultural Heritage,
Bath Culture,
Çemberlitaş Bath.

Abstract

The aim of this study is to review the architectural, functional and traditional dimensions of Turkish Bath with the help of descriptive research and from the perspective of protecting and maintaining both tangible and intangible cultural heritage. As a part of this review, “Çemberlitaş Bath”, which has been used as a Turkish Bath for years in the past and is still alive despite a short period of shut down is examined as a sample. Çemberlitaş Bath, which is among the latest works of Sinan The Architect and also one of the best examples of bath architecture, is considered as one the most important places for tracking the traces of cultural and social heritage today. The literature review in the study is supported with visual materials, interviews and personal observations. It is thought that protecting Çemberlitaş Bath and similar others, which have managed to survive throughout history and keep living in our day and also have a rooted history, is significantly important for transferring Turkish Bath culture to the next generations.

Giriş

Eski çağlardan bu yana insanlar, temizlenmek, arınmak, iyileşmek ve güzelleşmek için çeşitli çözümler üretmişlerdir. Bu çözümlerden biri olan hamamlar, tarih boyunca tüm kültürlerde en ilgi çekici mekanlar arasında yer almıştır. Eski kültürlerde ve antik çağda, tapınaklarını tanrılar ve tanrıçalarla donatan, denizlerin, göllerin ve akarsuların su perileri ile dolu olduğuna inanan insanlar, farklı coğrafyalarda birbirinden farklı arınma kültürleri oluşturmuşlardır. Hintliler Ganj, Mısırlılar Nil, Asurlular Fırat nehrini, temizlenmek, arınmak için kullanıp, sulara tanrısal nitelikler yüklemişlerdir. İnsanla suyun buluştuğu, temizlenmek, yıkanmak ve ruhun arınması amacı ile kullanılan kapalı odalar, Antik Çağ Yunan Dünyasında deniz ve nehir kıyılarında bulunan özel mekanlar haline gelmiş, bu mekanlar zaman içinde mimari özellikler kazanarak, hamamların temelini oluşturmuştur (Bozok, 2005: 64). Hintlilerin kral şehri olan Anaradhapura’da, Asurlular döneminde Suriye’de ve Romalılar döneminde Mısır’da hamamlar olduğu, günümüze kadar ulaşan kalıntılardan anlaşılmaktadır. İlerleyen zamanlarda, hamamların mimari ve sunulan lüks açısından en gelişmiş halleri Roma, Yunan ve Bizans örneklerinde görülmektedir (Yaman, 2010: 3). Tek tanrılı dinlerin yaygınlaşmasından sonra da hamam önemini korumuş, yıkanmanın insanları hastalıklardan koruduğu ve iyileştirdiği inancı önem kazanmıştır. Dolayısı ile Türk Hamamı’nın kökenlerinin Bizans ve Roma Hamamları’na, hatta daha da eskilere gidildiğinde, Anadolu’nun Bronz Çağ uygarlıklarına, Anadolu topraklarındaki su sevgisi ve kültürüne dayandığı söylenebilir. Anadolu’da hamam “Türk Hamamı” olgusu ile çok farklı bir kültürel anlam kazanmıştır (Yegül, 2009: 100-101).

Tüm bu açıklamalar, Türk Hamamı’nın kültürel miras kapsamında korunması ve yaşatılmasının önemini ortaya koymaktadır. Kültürü koruma ve yaşatma üzerine yapılan çalışmalar; durağan ve dinamik kavramlar üzerinden şekillenmektedir. Somut kültürel miras içinde yer alan yapı, etrafında oluşan yaşam dinamikleri ile değerlendirildiğinde daha bütüncül bir anlama kavuşmakta ve bu nedenle, hem somut hem de somut olmayan boyutların bir arada düşünüldüğü kültür politikalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Somut kültürü, etrafında oluşan ritüellerden, pratiklerden, anlatma biçimlerinden soyutlayarak anlayabilmek mümkün olmadığı gibi, somut olmayan kültürel mirası da maddi bağlamından ayrı değerlendirmek mümkün olamamaktadır (Basat, 2013: 62) Bu nedenle, Türk Hamamı’nın kültürel miras kapsamında korunması, somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunmasına yönelik bütünsel bir yaklaşım gerektirmektedir.

Türkçeye Arapçadan geçen hamam sözcüğü yıkanma, yüzme havuzu, banyo, kaplıca hatta sulama ile ilgili mekan anlamına gelmektedir. Hamam sözcüğü, ısınmak veya ısıtmak anlamına gelen “hama” fiil kökünden türemiştir. Arapça terminolojide hamamda, sıcak suyun ve ısıtılmış bir binanın varlığının belirleyici olduğu vurgulanmaktadır (Ergin, 2012: 8). Sağlıkla ilişkili bir bakış açısı ile hamam; yıkanma, arınma ve şifa bulmaya özgü bir yer olarak tanımlanabilirken, kültürel ve geleneksel açıdan sadece bir yıkanma yeri olarak değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel etkinliklere de ev sahipliği yapan, kişilere sosyalleşme imkanı sağlayan, toplumsal ve kültürel ritüellerin gerçekleşmesine hizmet eden sağlıkla ilgili bir mekan olarak değerlendirilmektedir.

Sosyolojiden mimarlığa, felsefeden sinemaya kadar çeşitli akademik disiplinlerde

mekan, her disiplinin kendi kavramsal çerçevesi bağlamında farklı açılardan ve biçimlerde tartışılmıştır. Mekan çalışmaları, mekanda gerçekleşen toplumsal ve kültürel süreçleri anlamak, anlamlandırmak ve mekansal dönüşüme ilişkin bir bilgi birikimi sağlamak için gerekli görülebilir. Dolayısı ile mekan ile ilgili boyutların ve farklı süreçlerin araştırılması, toplumsal süreçleri anlamak, açıklamak ve yorumlamak açısından önemlidir (Ertürk, 2013: 3). Mekanın toplumsal ve kültürel süreçler ile ilgisini konu alan tartışmalar incelendiğinde Michel Foucault'nun (1986, 2007) çalışmaları dikkat çekmekle birlikte, Henri Lefebvre (1991, 1997) ve Michel de Certeau (1984) gibi isimlerin de alana önemli katkılar sundukları ve özne ile mekan arasındaki ilişkiye ışık tuttıkları görülmüştür. Bu üç düşünürün ortak noktası, sadece mekan kavramını değil, kent mekanını ele almaları ve kent mekanını; iktidar ve güç ilişkisi bağlamında incelemeleri, kentin planlama süreci ile öznel pratikler arasında detaylı bir analize imkan veren kavramlar geliştirmeleridir.

Massey'in mekan kavramına göre ise mekanlar, fiziksel sınırların ötesine uzanan toplumsal ilişkilerden oluşmaktadır ve toplumsal ilişkilerin, toplumsal süreçlerin, deneyim ve algıların birlikte var olma durumu içindeki özel ilişkilerden kaynaklanan bir kendilerine özgü olma durumu söz konusudur. Bu ilişkilerin çoğu, mekanın anlık olarak tanımlanan biçiminden çok daha büyük ölçeklerde gerçekleşmekte, mekanları, sınırlarla çevrili yerler olarak algılamak yerine, toplumsal ilişkiler ve algı ağlarında ifadelendirilmiş anlar olarak düşünmeyi gerektirmektedir. Massey; bu durumu dışadönük, daha geniş anlamda dünya ile bağlantılı olma halinin bilinçliliğini içeren, küresel ile yereli olumlu anlamda birleştiren bir mekan anlayışı ile açıklamıştır (Massey, 1993: 66).

Günümüzde yeniden kent yaşamının bir parçası olmaya başlayan hamamlar ile ilgili olarak küresel talep ile yereli birleştiren çözümler üretilmiştir. Özellikle turistik bölgelerde yer alan tarihi hamamlar ve hamam ritüelleri, yabancı turistlerin ilgisini çekmektedir. Geleneksel hamamların yanı sıra turizm sektöründe faaliyet gösteren konaklama işletmelerinin, özellikle termal tesislerin bünyesinde bulunan kaplıca ünitelerinin ve teknolojik gelişmeler çerçevesinde çeşitli tedaviler uygulanan ve SPA olarak adlandırılan sağlık merkezlerinin “Türk hamamı” bölümleri, bu çözümler kapsamında değerlendirilmektedir (Bozok, 2005: 64). Dolayısı ile Türk kültürünün en ilgi çekici öğelerinden biri olan Türk hamamının, kısmen değişikliğe uğramış olsa da halen varlığını devam ettirdiği söylenebilir.

Çalışmada, somut ve somut olmayan kültürel mirasın korunması ve yaşatılması kapsamında “Türk Hamamı”nın tarihi, mimari, işlevsel ve geleneksel boyutları betimsel tarama modeli yardımı ile incelenmiş, “Çemberlitaş Hamamı Örneği” üzerinden, kişisel gözlem ve sözlü görüşme sonuçları göz önüne alınarak bir değerlendirme yapılmıştır. Fotoğraflar, rölöve çalışmaları ve ünlü ressamların resimlerinden yararlanılarak çalışma, görsel olarak da zenginleştirilmeye çalışılmıştır.

Türk Hamam Kültürü ve Geleneği

John Ruskin'in “Venedik'in Taşları” adlı eserinde “mimarının bir şeyler anlatması gerektiğini” söylediğini belirten De Botton, Ruskin'in bu düşüncesi ile binaların yalnızca

göze hitap eden basit nesnelere olmadığını hatırlatarak, gerçekte tüm binaların analiz edilebilecek, değerlendirilebilecek ve yorumlanabilecek bazı kavramları barındırdığını; binaların birbirinden rahatlıkla ayırt edilebilecek konu ve kavramlar üzerinden konuşabildiğini; açık yüreklilik ya da kibirden, dostluktan ya da saldırganlıktan söz edebildiğini; geçmişe duyulan özlemi ya da geleceğe duyulan sempatiyi dile getirebildiğini vurgulamıştır (De Botton, 2014: 79).

Gerçekten de Erken Roma ve Bizans hamamları, erken İslami dönemde Suriye’deki hamamlar ve daha sonra Şam, Halep ve Kahire’deki Arap hamamları; Yunanistan ve Balkan ülkelerinin İslam ve Hıristiyan nüfusa birlikte hizmet veren hamamları, Selçuklu Anadolu’sunun hamamları; Osmanlı mimarisinin klasikleri olan kusursuz geometriye sahip hamamlar ve İstanbul’daki geleneksel halk hamamları bağlamında Anadolu topraklarında ortaya çıkan hamamların tümünde, örtüşen mesajlar ve anlamlar içeren kültür katmanlarının izlerinden söz edilebilir (Yegül, 2012: 59).

Yüzyıllar boyunca süregelen hamam geleneği içinde yer alan, Türk hamamında kullanılan objeler de hamam mimari elemanlarıyla bütünlük sağlamıştır. Türk hamamı tüm bu özellikleriyle; tarihi, estetik ve sanat değerlerinin yanı sıra, geleneklerin kuşaktan kuşağa aktarılması özelliği ile de, kültür varlıklarımızın korunması gereken önemli bir boyutunu oluşturmaktadır.

Mimari Özellikler

Geleneksel Türk hamamlarının, Antik Çağ Anadolu hamamlarının ve yıkanma kültürünün devamı ve mirasçısı olduğunu savunabilmek mümkündür. Kuşkusuz bu devamlılık çizgisi içinde yıkanma töresi ve bu töreyi yansıtan hamam mimarisinde bazı önemli değişiklikler olmuştur. Türk-İslam hamamlarının “kızma hamam” dediğimiz tabandan ısıtma sistemi, büyük ölçüde orijinal Roma modelinin devamıdır. Roma hamamlarında insanların spor yapabilecekleri alanlar bulunurken, Türk hamamlarında bu alanların olmadığı görülmüştür. Roma hamamlarının sevilen soğuk veya sıcak büyük havuzları, ancak kaplıca hamamlarında görülür. Yıkanma kurna başında, özel olarak yapılırken, Antik Dönem’in yıkanma töresi, keselenme, masaj ve halvette terleme güncelliğini korumuştur. Ayrıca, müşterilerin sıcak hamamdan sonra havlulara sarınarak dinlendikleri aydınlık salon, bir dereceye kadar birden çok soğuk havuzun bulunduğu, soğuk su ile yıkanma salonunu hatırlatır (Yegül, 2006: 329-330).

Türklerin Orta Asya’dan getirdikleri banyo kültürü ile Anadolu’daki hamam kültürünün benzerlik göstermesi, temizliğin İslamiyet’te çok önemli bir yer tutması, hamam kültürünün gelişmesinde temel teşkil etmiştir. Ayrıca, Avrupalıların Ortaçağ boyunca hamamı önemsememeleri de Türk hamam kültürünün gelişmesinde önemli bir etkidir. Roma hamamları ile Osmanlı hamamları arasında farklılıklar ve benzerlikler bulunmaktadır. Osmanlı Devleti; Roma hamamlarında yer alan küvetleri ve havuzu kaldırıp kendi mimari ve plan düzenlemelerini yaparak, Selçuklu Devleti zamanında oluşan hamam kültürünü geliştirerek, günümüzdeki Türk hamamlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. En temel farklılıklardan biri, İslâm dinine göre durgun suda temizlik yapılamayacağından, Osmanlı hamamlarında soğuk ve sıcak su havuzlarının bulunmamasıdır. Soğuk ve sıcak su havuzları sadece kaplıca hamamlarında, tedavi amacı

ile yer almaktadır. Bir diğer farklılık ise Osmanlı hamamlarında, soyunma yerinin ortasında genellikle fiskiyeli bir havuz bulunmasıdır. Roma ve Osmanlı hamamları arasındaki önemli benzerlik ise ısıtma sistemlerine ilişkindir. Anadolu’daki Türk hamamları, yer döşemesinin ve duvarların içerisinden geçen bir kanal aracılığı ile ısıtılmaktadır. Yanan ateşle ısınan su kurnalara verilmekte, bu sıcak su ile yıkanılmaktadır (Büyüktanır, 2009: 16-17). Mimari araştırmalar, Türk hamamlarının genelde kare planlı ve kubbeli bir dizi ünitelerden oluştuğunu göstermiştir (Renda, 2012: 369). Bu üniteler Yaman (2010) tarafından, “soyunmalık, aralık, soğukluk, sıcaklık ve külhan” biçiminde sıralanmıştır:

Soyunmalık, camekan adı ile de anılır. Türk hamamlarında en geniş bölüm, soyunmalıktır. Taş ya da ahşap bir seki üzerinde sedirlerin yer aldığı bu bölüme, mekanın bir ya da iki yerinden basamaklarla ulaşılır. Sedirlerin altına ve gerisindeki duvarlara hamam objelerini ve giysileri yerleştirmek için nişler yapılmıştır. Soyunmalık mekanları genellikle ısıtılmamaktadır ve ortasında fiskiyeli bir havuz yer almaktadır. Türk hamamının belirgin özelliklerinden birini oluşturan soyunmalığın düzeni yüzyıllar boyunca değişmemiştir (Önge, 1988: 408; Yaman, 2010: 130).

Aralık ya da diğer bir ifade ile ara mekan, üstü kubbe ile örtülü, soyunma bölümünden soğukluğa geçişte yer alan mekandır. Erken dönem hamamlarının en önemli özelliğini oluşturan bu bölüm, zamanla küçülmüş, hatta yerini soğukluğa bırakmıştır. Aralık bölümü tamamen kalktıktan sonra, su buharının kaybolmaması için soyunmalıktan soğukluğa geçilen kapının üzerine külhan adı verilen bir baca yerleştirilmiştir (Önge, 1988: 408; Yaman, 2010: 134).

Soğukluk, ılıkılık da denilen, duvarlarının etrafında alçak mermer sedirler olan mekandır. Kışın camekan olarak da kullanılmıştır. Tuvalet ve traşlığın da yer aldığı soğukluk bölümleri Osmanlı hamamlarında zamanla küçülmüştür (Yaman, 2010:136).

Sıcaklık, diğer bir ifade ile harare, Türk hamamının en önemli bölümü olup, kubbeli merkezi bir mekan etrafında yer alan eyvanlar ve köşe halvetlerinden oluşur. Mekanın köşelerinde yer alan, kapıları olmayan küçük yıkanma hücrelerine halvet, bu hücreler arasında kalan genel yıkanma nişlerine ise eyvan denir. Yıkanma hücrelerinin duvar kenarları mermer sedirle çevrilmiş, üzerlerine sıcak ve soğuk su tesisatı bulunan kurnalar yerleştirilmiş, sıcaklıkları buhar menfezleri ile artırılmıştır. Sıcaklığın ortasında, dinlenme ve masaj için büyüklüğü mekanın genişliğine göre ayarlanan bir göbek taşı bulunur. Aydınlatma, kubbeler üzerindeki fil gözü denilen küçük pencereler ile sağlanır (Yaman; 2010: 136-137).

Son olarak külhan adı verilen bölüm ise, aynı zamanda fırın olarak da adlandırılmaktadır. Girişi ayrı olan bu mekan, yakıt deposu ve tesisatın bulunduğu mekandır. Uzunluğu depo kadardır, genişliği ise hamamın büyüklüğüne bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Türk hamamında külhan, sıcaklığın bir duvarı boyunca uzanan sıcak su deposunun arkasında yer alır (Önge, 1988: 409; Yaman, 2010: 138).

İşlevsel Amaçlar

Türk hamamları genel olarak tek ve çift fonksiyonlu hamamlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tek fonksiyonlu hamamlar, genellikle nüfusun az olduğu yerlerde veya

şehirden uzak olan kesimlerde haftanın belirli günlerinde erkeklere, diğer günlerde ise kadınlara hizmet vermektedir. Çift fonksiyonlu hamamlar, başka bir deyiş ile çifte hamamlar ise genellikle şehir merkezlerinde kadın ve erkeklerin aynı anda yararlanabilmeleri amacı ile yapılmıştır. Hem kadın hem de erkekler için ayrı bölümlerden oluşan “çifte hamamlar”ın, kadınlar bölümünün kapısı yan sokağa açılarak, hamama rahat girip çıkabilmeleri sağlanmıştır. Mahallelerde sadece kadınlar için olan hamamlara “avret”, çarşıda erkekler için olanlara hamamlara ise “rical hamamı” denilmektedir. (Bozok, 2005: 70-71). Bozok (2005: 69), Türk hamamının işlevsel amaçlarına göre “halk hamamları (çarşı hamamları ya da toplumsal hamamlar da denilmektedir)”, “saray, konak ve büyük evlerdeki özel hamamlar” ve “yerden kaynaklı şifalı sular üzerine kurulmuş hamamlar” olmak üzere üçe ayrıldığını belirtmiştir. Eski İstanbul’da saray ve konaklardaki özel hamamların yanı sıra, mahallelerde halka açık hamamlar da yer almıştır. Halk hamamlarının büyük bir çoğunluğu, kadın ve erkeklerin paylaştığı çifte hamamlardır. Kuruçay (2011), “kuşluk” hamamı da denilen tek hamamlarda o günün kadınlara mı yoksa erkeklere mi ayrıldığının “kapıya asılan farklı renkteki peştamallar” vasıtası ile anlaşıldığını ifade etmiştir.

Türk hamam kültürü incelendiğinde, “deniz hamamları” kavramı ile de karşılaşılmaktadır. Deniz hamamları, Türkiye’deki plajların bugünkü şeklinden oldukça farklı örneklerdir. İlk örnekleri 19. yy da görülen deniz hamamları, Türk toplumsal yapısı ve gelenekleri ile bağdaştırılarak üretilmiş bir çözümdür. Bu mekânlar kıyıya iskele ile bağlantılı, denizin ortasında kazıklar üzerine inşa edilmiş hususi ve umumi ahşap binalardır (Emiroğlu, 2010: 14).

Sosyal yaşamın önemli bir parçasını oluşturan hamamlar, temizlik işlevinin yanı sıra sosyalizasyon işlevleri ile de Osmanlı İmparatorluğu’nda büyük bir önem taşımışlardır. Halka hizmet etmek amacı ile yapılan cami, medrese, hastane ve imarethaneleri bünyesinde barındıran külliyelerin bir bölümünde, Osmanlı toplumundaki farklı gruplara hizmet veren hamamlar yer almıştır. Hamamlar, kültürel olarak değişik kesimler arasında bir sosyal tabakalaşma da doğurmuştur. Bu durum, İstanbul Hamamları için Evliya Çelebi’nin verdiği bilgiler ile daha net anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi (2006) *Seyahatname*’sinde, Ayasofya Hamamı’nın önemli kişilere, Bostan Hamamı’nın bostancılara; Cuma Pazarı Hamamı’nın pazarcılara; Çinili Hamam’ın nakkaşlara; Yeni Odalarbaşı Hamamı’nın yeniçerilere; Cerrahpaşa Hamamı’nın cerrahlara; Aksaray Hamamı’nın saraylılara; Sultan Beyazıt Hamamı’nın velilere; Sultan Süleyman Hamamı’nın şairlere, Haydarpaşa Hamamı’nın dervişlere; Balat Hamamı’nın hananelere; Kadırga Limanı Hamamı’nın gemicilere; Küçük Ayasofya Hamamı’nın imamlara yönelik hizmet verdiğini belirtmiştir.

Tören Geleneği ve Kadınlar Hamamı

Roma hamamlarında yeme-içme; eğlence ile bütünleşen, hamamdan alınan zevkin dozunu artıran bir eylemdir. Türk-İslam Hamamları’nda da yeme-içme alışkanlığı çok yaygın olup, hamam partileri için özellikle kadınların yiyecek hazırlığına günler öncesinden başladıkları bilinmektedir. Anadolu’nun hamam kültüründe görülen en büyük değişiklik, Antik Çağın hamam yaşamı diyebileceğimiz her gün hamama gitme töresinin kaybedilmesi, hamama ancak haftada veya iki haftada bir gitme alışkanlığının gelmesidir (Yegül, 2006: 329-330; Yegül, 2011: 36). Osmanlı kültüründe hamamlar, yıkanma,

arınma ve temizlenmeyi sağlama işlevinin yanı sıra sosyalleşme ortamı sağlama işlevini de üstlenen mekanlardır.

Renkli törenler ile anılan Türk hamamı doğumdan düğüne pek çok önemli olayın yaşandığı ve kutsandığı bir yerdir. Hamamda gelin adayı aramak, en bilinen hamam adetlerinin başında gelmektedir. Gelin hamamı, damadın kadın akrabaları, gelinin arkadaşları, dostlar ve komşuların davet edildiği yemekli, eğlenceli, hediye ve bol bahşişli bir törendir. Asker hamamı, kadınların başlattığı bir gelenektir. Anneler çocuklarını askere gönderdikten sonra, akrabalarını ve komşularını davet ederek oğullarının askere gidişini, dualar ve su gibi gidip gelmesi temennisi ile kutlamışlardır. Lohusa hamamı ise doğumdan 40 gün sonra anne ve bebeğin hamamda temizlenmesi için yapılan bir törendir. Hamam kadınlar kadar erkekler için de önemlidir. Esnaf hamamı, damat hamamı ve sünnet hamamı gibi törenler, Osmanlı toplumunda erkekler tarafından da benimsenmiştir (Vatansever, 2011: 98-99).

Osmanlı döneminde hamamların kullanılma biçimi, kadınlar açısından erkeklerin mahalle kahvehanelerini kullanma biçimleri ile benzerlik göstermiştir. Tıpkı erkeklerin sosyal hayatını renklendiren kahvehaneler gibi hamamlar da özellikle kadınlar açısından temel işlevinin dışında, sosyalleşme, haberleşme ve eğlence mekânı olma işlevini üstlenmiştir (Kuruçay, 2011). Kadınlar çok sevdikleri hamamları, nesiller boyunca adeta kendi kulüpleri olarak değerlendirmişlerdir. İngiliz Elçisi Sir Edward Wortley Montagu'nun eşi Lady Montagu'nun belirttiği üzere kadınlar, hamamları “şehrin tüm havadisinin anlatıldığı, kendi kahvehaneleri” gibi, toplumsal cinsiyet içeren kültürlerinin çok önemli bir parçası haline getirmişlerdir (Halsband, 1965: 314-315). Bu anlamda, hamamların, kadınların hayatında erkeklerinkinden daha önemli bir toplumsal role sahip olduğunu söylemek mümkündür. Hamam geleneği kadınların en azından haftada ya da iki haftada bir evden çıkabilmelerine yol açmıştır. Hamama gitmeye hazırlanma, yolculuk ve hamamdaki eğlence; bunların hepsi, kadınlar için ayrı ve özenli birer sosyal etkinlik olmuştur. Kadınlar hamama genelde kalabalık gruplar halinde, yanlarına çocukları ve hizmetçilerini de alarak, hava atmak amacıyla şık giysiler giyerek ve takılar takarak gitmişler, yemek yiyerek, kahve ve şerbet içerek diğer kadınlarla sosyalleşmişlerdir (Renda, 2012: 380- 382).

Julia Pardoe, 1838 tarihli “İstanbul Boğazı'nın Güzellikleri” adlı eserinde,

Hamam, Doğulu kadın için tam bir cennettir Buraya, siyasetten skandal ve havadise ilginç ve eğlendirici her konuda sohbet etmek, evlilikler ayarlayıp bozmak, tavsiye alıp vermek, ev işlerine dair üstünlüklerini sergilemek (...) ama her şeyden öte, sukuneti ve haremın monotonluğuyla büyük tezat oluşturan canlılığın, telaşın ve heyecanın tadına varmak için gelirler...

ifadelerini kullanmıştır (Pardoe, 1838, Aktaran: Yegül, 2012: 55-56).

Gezdiği Osmanlı şehirleri arasında Edirne ve İstanbul da bulunan Lady Montagu, mektuplarında ziyaret ettiği hamamları ayrıntılı olarak anlatmıştır. Edirne'den 1 Nisan 1717 tarihinde yazdığı mektupta, oradaki hamamı ve özellikle hamamın sıcaklığını anlatmış, kendisine iltifat eden kadınların kibarlığından bahsetmiştir. Lady Montagu, 1 Mayıs 1718 tarihli mektubunda ise, bazı geleneksel faaliyetler çerçevesinde özel anlamı olan; gelin hamamı, düğünden on beş gün sonraki hamam ve doğumdan kırk gün sonraki

hamam gibi geleneklerden söz etmiştir. 18. yüzyılın başlarında Lady Montagu, İstanbul'da bir gelin hamamına katılmış, gelin hamamın düğünden iki gün önce yapıldığını, her iki tarafın kadınlarının davet edildiğini ve yiyecek ikramında bulunulduğunu, davetlilerin özenle yıkanan ve güzel kokular süren müstakbel geline hediyeler verdiklerini, gelin adayının da ellerini öperek onlara teşekkür ettiğini yazmıştır. Lady Montagu'yu en fazla etkileyen ise, ipek peştamallara sarınmış, gelin ve arkadaşlarından oluşan bir genç kız grubunun hamamın ılık, buharlı salonlarında, kurnalardan dökülen suların yankılandığı; kubbelere inen yüzlerce ışık huzmesinin parlak mermerlerde ve berrak havuzlarda yansıdığı bir renk cümbüşü içinde, salınarak, şarkılar söyleyerek geçişleri olmuştur (Halsband, 1965: 314-315).

Kadınların yıkanma alışkanlıkları Batılı ressamın da ilgisini çekmiş ve 16. yüzyıl'dan itibaren birçok Avrupalı sanatçı tarafından hamamda kadınları konu alan resimler yapılmıştır. Türk Hamamı, daha doğru bir ifade ile Türk kadınlar hamamı başta 19. Yüzyıl oryantalist sanatçıları olmak üzere 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl Avrupalı sanatçıları arasında rağbet gören bir konu haline gelmiştir (Renda, 2012: 380, 384).

Batılı ressamlardan bazıları İstanbul'da bulunmuş ve gözlem yapmış, bazıları ise gelmeden bu konuyu işlemişlerdir. Jean-Etienne Liotard'ın bir kadını kına taşı taşıyan hizmetçisi ile resmettiği "*Hamamda Kadın*" isimli tablo mimari ayrıntıları, hamamda kullanılan objeleri ve dönem kadınının şıklığını yansıtmaya bakımından önemlidir (Görsel 1). Camille Rogier, 1840-1843 yılları arasında İstanbul'a gelerek, hamama gelen ve hamamda dinlenen kadınların resimlerini yapmış, resimlerinde mimari özellikleri ve giysileri vurgulamıştır. "*Soğuklukta Çubuk Tüttürerek Dinlenen Kadın*" isimli tablosunda ise dokumalar, ibrik ve giysiler dikkat çekmektedir (Görsel 2). Fausto Zonaro, Sultan 2. Abdülhamit döneminde saray ressamı olarak görevlendirilmiştir. Zonaro'nun hamam konulu çok sayıda eseri vardır. "*Hamama Gelen Bir Aileyi Karşılama*" isimli eseri, en fazla dikkat çeken bir çalışmalarıdır (Görsel 3). Zonaro'nun çalışmalarının en önemli özellikleri gerçek imgeleri yansıtmaları ve bir alışkanlığı betimlemeleridir.

Görsel 1. Hamamda Kadın ve Hizmetçisi (Jean-EtienneLiotard/1702-1789) (http://scribalterror.blogs.com/scribal_terror/2007/06/kabkabs.html)

Görsel 2. Soğuklukta Çubuk Tüttürerek Dinlenen Kadın (Camille Rogier/1810-1896) (www.turkishculture.org)

Görsel 3. Hamama Gelen Bir Aileyi Karşılama (Fausto Zonaro/1854-1929) (<http://docplayer.biz.tr/10606557-On-kapak-fausto-zonaro-1854-1929-hamam-uclemesi-yikanis-dan-detay-arka-kapak.html>)

Türk Hamamı Objeleri ve Kullanım Örnekleri

Türk hamamında kullanılan objeler, geleneksel Türk hamam kültürünün zenginliğini, estetiğini en güzel şekilde yansıtan unsurlardır. Bu konuda yapılan en kapsamlı çalışma, 2009 yılında yayımlanan “*Eski Hamam, Eski Tas*” isimli kitaptır. Bu kitapta yer alan katalogda, Türk hamamı objeleri ile ilgili açıklamalara ve “Naim Arnas “Koleksiyonu” görsellerine yer verilmiştir. Katalogda, Türk hamam kültürünü yansıtan başlıca Türk hamamı objeleri; leğen-ibrik, buhurdan, gülabdan, kirdenlik (hamam kazanı), kildence (sabunluk), sabun, taraklar ve keseleri, aynalar, ustura ve berber tasları, nalın ve

takunyalar, topuk taşı, ponza taşı, peştamal, havlu-el havluları, kese ve tülbent olarak gruplandırılmıştır (Tofaş Sanat Galerisi, 2009: 127-323).

Hamam geleneği, Anadolu’da sosyo-kültürel açıdan büyük bir önem taşımıştır. Hamama gelen kişi öncelikle hamam meydanında karşılanmakta, kullanacağı oda gösterilmekte, terlik ve peştamalı oda içerisinde hazır bulundurulmaktadır. Odasında peştamalıyı bağlayıp, terliğini giydikten sonra hamam meydanına gelen müşteriyi, kendisine hizmet edecek keseci/masajcı iç kısma yönlendirmekte ve hamam yaygısını sererek, göbek taşındaki yerini hazırlamaktadır. Üzerine hamam yaygısı yayılan göbek taşında banyo öncesi en az 20 dakika uzanılıp, terlenmekte ve vücut, kese için hazırlanmaktadır. Daha sonra müşteri, görevli tarafından kurnaya alınarak, önce kese daha sonra da köpük banyosu yaptırılmakta ve masaj için tekrar göbek taşına yatırılmaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2014).

Hamamda kullanılan objelerin bazıları, hamama gelen müşteriler tarafından özel olarak getirilmekte, bazıları ise hamam çalışanları müşterileri için bulundurmaktadır. Kadın ve erkek müşterilerin kullandıkları objeler, cinsiyete göre farklılık göstermektedir. Erkeklerin beraberlerinde getirip hamamda kullandıkları objeler, kadınlarınkine göre çok daha sınırlıdır. Bu objelerden bazıları tıraş usturaları, tıraş fırçası ve sabunu, ayna, kokular, kıl kese, lif ve sabun şeklinde sıralanabilir (Tofaş Sanat Galerisi, 2009).

Kadınlar, uzun zaman geçirdikleri hamama giderken, birbirinden farklı hamam bohçaları hazırlamışlar, bir bohçanın içinde futa, peştamal, lif, kese, havlu, yemeni, sabun, kına, hamam taşı, çevre, rastık, tarak, ayna gibi hamam malzemeleri ve diğer bir bohçada ise temiz çamaşırlar bulundurmışlardır. Hamama gelenlerin sosyal statülerini sergilediği için bohçalara, özel önem verilmiştir¹. Sabunlar da çok önemlidir. Hamam daveti verenler özel kokulu sabunlar yaptırarak, davetlileri sabunla davet etmişlerdir. İşlemeli, pamuklu dokuma uçları renkli ipek, iplik ve simle işlenmiş havlular ise, hem gelin hamam bohçalarının hem de varlıklı hanımların bohçalarının olmazsa olmazlarından (Tourism Today, 2004: Aktaran Bozok, 2006: 71-72).

Geleneksel Türk Hamamı: Çemberlitaş Hamamı Örneği

Sayıları giderek azalan orijinal Türk hamamlarının, kültürel miras açısından özel bir önemi vardır. Hamam binlerce yıldır Anadolu kültürünün değişmez bir parçası olmuştur. Günümüzde eskisi kadar yaygın olmasa da Anadolu’nun pek çok şehrinde Türk hamamı ve hamam ile ilgili geleneklere önem verilmektedir. Geleneksel Türk Hamamı’nın yaşatıldığı en önemli iller İstanbul, Bursa, Erzurum, Afyon, Elazığ, Sivas, Edirne, Tokat ve Konya’dır (Emiroğlu, 2010: 4). Tarihin her döneminde, İstanbul’un tarihi hamamlarında gelenek ve görenekleriyle yaşatılmış ve halen yaşatılmaya çalışılan zengin bir hamam kültüründen söz edilebilir. İstanbul’da kimi temizliği ve ferahlığı, kimi suyu, kimi tellakların ve natırların ustalığı ile gözde olan pek çok hamamın, ne yazık ki pek azı

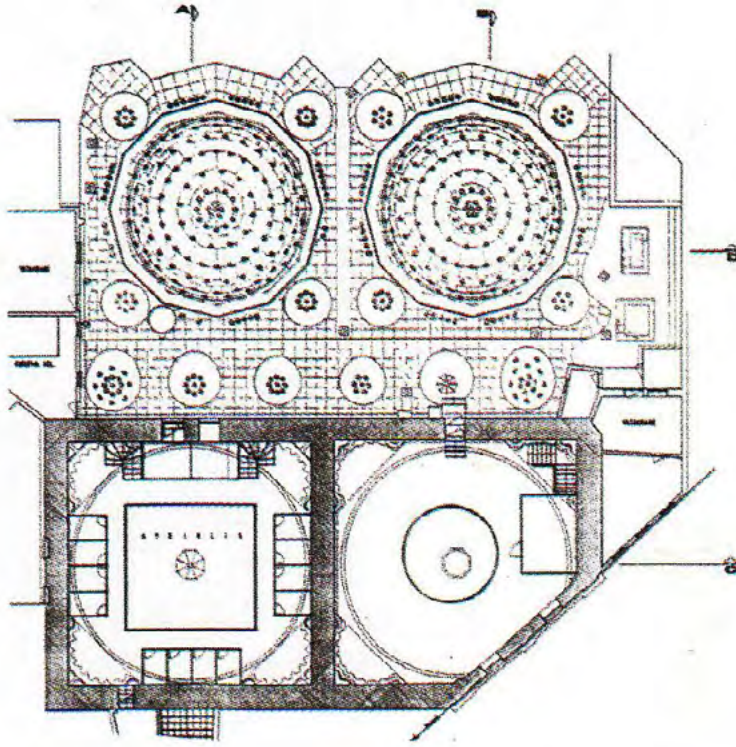
¹ Bohçalar; sim ve farklı motiflerden özenle işlenen kadife, atlas ve ipek kumaşlardan yapılmış kare şeklindeki örtülerdir. Futalar; kadın ve erkeklerin örtündükleri ve kurulandıkları, ipekli ve pamuklu dokumalardır. Çevreler; kenarları işlenmiş, yıkanma bittikten sonra saçın ıslaklığı alınıp başa sarılan ince pamuklu dokumadan yapılmış tülbentlerdir. Nalınlar; sahiplerinin ekonomik durumunu yansıtan, gümüş kaplama, sedef ya da fildişi kakmalı, Osmanlı döneminde her kesimden hanımın sahip olduğu ayakkabılardır.

günümüze kadar gelebilmiştir (Bozok, 2005: 70-71). Zamanın yıpratıcı etkisi ve duyarsız politikalara rağmen ayakta kalabilen tarihi İstanbul hamamları ile ilgili çalışmasında Akif Kuruçay, geleneklerin insanların ihtiyaç duydukları müddetçe yaşadığını, bazı geleneklerin zaman içinde anlamını yitirebildiğini, ancak hamam kubbesi altında vücudun temizlenmesi ve dinlendirilmesi ile kazanılan ruhsal ve bedensel tutarlılığın, bu deneyimi yaşayanlar için hala keşfedildiği günkü kadar etkileyici olduğunu belirtmiştir. Kuruçay (2010), Avrupa ve Anadolu yakasında hamam olarak işletilen, restore edilerek işlevi değiştirilen, bakımsız durumda olup depo olarak kullanılan, metruk durumda olan, sadece kalıntılara ulaşılabilen ve izi tamamen silinen 100 hamama değinmiş, Osmanlı döneminde, iyi bir mimar elinden çıkan, büyük ve etkileyici hamamların genellikle hayır işlerini seven varlıklı kişiler tarafından yaptırıldığını vurgulamıştır. Örneğin, 3. Murad’ın annesi Nurbanu Valide Sultan İstanbul’u hamamlar ile donattığını, Yeşil Direkli Hamam, Toptaşı Hamamı, Havuzlu Hamam ve Çemberlitaş Hamamı’nın Nurbanu Valide Sultan tarafından yaptırıldığını belirtmiştir (Kuruçay, 2010: 66).

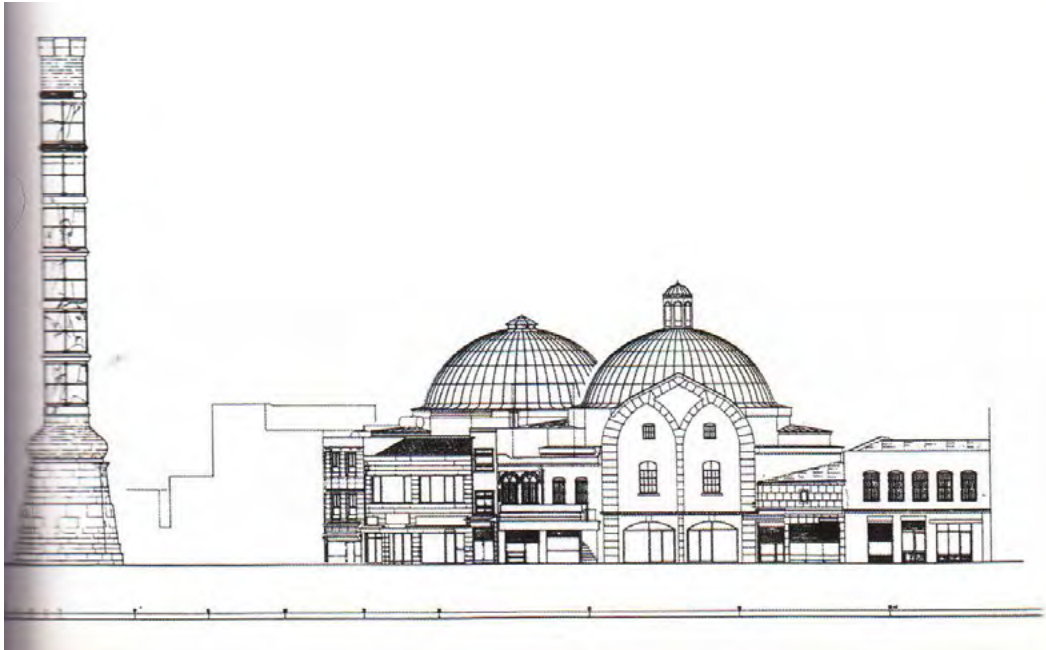
İstanbul’un en popüler, en çok turist çeken hamamlarından biri olan Çemberlitaş Hamamı, kültürel bir değer olarak özellikle önemlidir. Esasında camiler, kiliseler, çeşmeler, imaretler ile diğer tüm hamamlar gibi Çemberlitaş hamamı da tek başına, boş bir mimari kabuktan ibarettir. Ancak hamama can veren, geçmişte orada yıkanmış, çalışmış, hamamın mimarisine hayranlık duymuş veya maaşları hamamın kira getirisiyle ödenmiş olan kişiler ve bütün bu insanlar arasındaki ilişkilerdir (Ergin, 2012:202). Çemberlitaş Hamamı’nı değerli kılan da, bu yapının geçmişte yaşanan ve günümüzde halen daha yaşanmaya devam edilen bir yer olmasıdır. Bu çalışmada; Çemberlitaş Hamamı hakkında literatür taraması yapılmış ve günümüzde halen “tarihi dokusunu ve özelliklerini koruyarak, yaşanmaya devam edilen bir yer” olma özelliğinden yola çıkılarak, güncel bazı bilgilere de ulaşılmaya çalışılmıştır.²

Üsküdar’daki Valide-i Atik Külliyesine gelir getirmesi için yaptırılan ve vakfedilen, tarihi yarımada, Bizans İmparatoru Konstantinos’un yaptırdığı Çemberlitaş anıtının yanında yer alan Çemberlitaş Hamamı, “Valide Sultan Hamamı”, “Valide-i Atik Hamamı” ve “Gül Hamamı” isimleri ile de anılmakta, Evliya Çelebi’nin eserlerinde “3. Sultan Murad Hamamı” olarak geçmektedir. Çemberlitaş Hamamı, Mimar Sinan’ın ustalığının son dönemlerinde verdiği eserlerden olup, kitabesinden 1584 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır (Kuruçay, 2010: 66, 68). Görsel 4’de Çemberlitaş Hamamı’nın zemin planına, Görsel 5’de ise Çemberlitaş Sütunu’na bakan bölümünün rölövesine yer verilmiştir.

2 Çemberlitaş Hamamı İşletme Müdürü “Gonca SUSUZ” ile 8 Temmuz 2016 tarihinde yapılan sözlü görüşme.

Görsel 4. Çemberlitaş Hamamı/İstanbul -Y. Mimar H. Onur (Aktaran: Yaman, 2010: 51).

Görsel 5. Çemberlitaş Hamamı/İstanbul -Y. Mimar H. Onur (Aktaran: Yaman, 2010: 51).

Hamamın soyunmalık olarak adlandırılan camekan bölümünde, büyük bir kubbe yer almaktadır. Orta kubbe altındaki kapıdan asıl hamama girilir. Burada, sağ ve sol tarafta ve kapı karşısında yan yana yapılmış ikişer sofa bulunur. Sıcaklığın dört köşesinde üzerleri bir kubbe ile örtülen birer halvet bulunur. Hamamın ilginç özelliklerinden biri, genelde kare biçiminde tasarlanan sıcaklığın, geleneksel formun dışında on iki sütundan oluşan, on iki köşeli bir bölüm şeklinde yapılmasıdır. Kubbeye takviye olarak sofa ve halvetlerin iki yanına yerleştirilen mermer sütunlar, ferah ve aydınlık bir sıcaklık bölümünün oluşmasını sağlamıştır. Ortada çok büyük bir göbek taşı bulunmaktadır. Halvetlerin önüne mermer kafesler (şebeke) yerleştirilmiştir. Bu şebekelerin üzeri lale şeklindedir. Bu biçimdeki bir halvet, diğer hamamlarda bulunmamaktadır. Halvetlerin üzerinde kitabeler, erkekler ve kadınlar bölümlerinde çatı fenerleri yer almaktadır (Kuruçay, 2010: 69; Yaman 2010: 50).

Birinci Dünya Savaşı yıllarında dezenfeksiyon amaçlı kullanılan hamam, 1988 yılına kadar restoran ve halı mağazası olarak kullanılmış, 1988 yılı itibarı ile hamam olarak hizmet vermeye devam etmiştir. Sade ve kusursuz bir biçimde, çifte hamam olarak tasarlanan Çemberlitaş Hamamı'nın kadınlar kısmının bir bölümü, yol genişletme çalışmaları nedeni ile küçültülmüştür. Bu durum, geleneksel çifte hamam planlamasından farklı olarak kadın ve erkeklerin girişinin aynı olmasına neden olmuştur (Kuruçay, 2010: 66, 68).

Çemberlitaş Hamamı, geçmişte fenerler ile taçlandırılan çifte kubbeleri ile Atik Ali Paşa Camisi'nin kubbeli silüetine karşılık veren son derece görkemli bir yapıdır. Ancak günümüzde dükkan olarak hizmet veren eklentiler ile kuşatılmıştır (Görsel 6). Çemberlitaş Hamamı'nın, giriş kapısı cadde seviyesinin yükseltilmiş olması nedeni ile aşağıda kalmıştır (Görsel 7). Kapı girişinde, yer alan kitabede, hamisine ve hamamın kendisine methiye düzen Şair Sa'îDai'nin sözleri yazılıdır (Ergin, 2011: 185), (Görsel 8). Kitabenin üst bölümü zarar gördüyse de okunabilen bölümde şu mısralar yer almaktadır (Kuruçay, 2010: 66-67):

Bu safa bahşeden hamam ne hoş bir mekan oldu

Alem var oldukça yaptırın merhumenin ruhunu şad eyler o

Havası hoştur, binası insanın gönlünü kendine çeker, önü temizdir bu hamamın

Duakar kişi tamamlandığını görüp ona tarih düşürdü:

Yapıldı Valide Sultan Hammam- ı Şerif oldu

Görsel 6.Çemberlitaş Hamamı'nın Genel Görünüşü

Görsel 7.Çemberlitaş Hamamı'nın Girişi

Görsel 8. Çemberlitaş Hamamı'nın Giriş Kapısında Yer Alan Kitabe

Geçmişte erkeklere ait olan bu giriş, kadınlar ve erkekler tarafından ortak kullanılmaktadır (Görsel 9). Çemberlitaş Hamamı'nın kare biçimli zemin planında kadınlar ve erkekler için ayrı kısımlar yer almaktadır. Hamama gelenler öncelikle kare biçimli soğukluğa girerler. Soyunmak, sohbet etmek ve bir şeyler atıştırmak için kullanılan soğukluktan, küçük kubbeleri ile dikkat çeken dar ve uzun bir koridor olan ılıkluğa geçilir. Yüksek sıcaklığa vücutlarını alıştıranlar, kare biçiminde büyük bir merkezi kubbe ile örtülü sıcaklığa geçerler (Görsel 10).

Görsel 9. Çemberlitaş Hamamı'nın Camekan Bölümü

Görsel 10. Çemberlitaş Hamamı'nın Soğukluk, Sıcaklık ve Ilıklık Kubbeleri

Sıcaklığın planı soğukluğa benzer, ancak burada küçük yıkanma yerleri ve duvarlarda gömme sütunlu nişler kullanılarak kare biçimindeki mekan, dairesel veya onikigen bir hale getirilmiştir. Sıcaklığın merkezi konumu çok büyük mermer bir göbektaşı ile vurgulanmaktadır. Göbektaşı müşterilere kese yapılan yerdir. Hamamın kadınlar bölümü bazı değişikliklere maruz kalmıştır. Caddenin genişletilmesi için yapılan çalışmalar, binanın yan tarafında yer alan kadınların giriş kapısının kaybolmasına ve kadınlara ait soğukluğun küçülmesine neden olmuştur. Soğukluğun kalan kısmı bir süre turistlere yönelik bir restoran olarak hizmet vermiştir. Ancak, daha sonra bu bölüm orijinal işlevine kavuşturulmuştur. Suyu ve yer altı ısıtma tertibatı vasıtası ile sıcaklığın taban ve duvarlarını ısıtan külhan, binanın arkasında yer alır (Görsel 11 ve Görsel 12). Külhancı odun yakarak ateşin devamlılığını ve ısıtma sisteminin düzgün çalışmasını sağlar (Ergin, 2011: 185-187).

Görsel 11. Çemberlitaş Hamamı'nın Külhan Bölümü

Somut olmayan kültürel miras, kendisini yaşatan insanlar ve bağlamlara bağlı olarak değişmekte ve hatta dönüşmektedir. “Çemberlitaş Hamamı” tarihi ve geleneksel oluşu itibarı ile ağırlıklı olarak yabancı turistlerin ilgisini çeken bir hamamdır. Türk hamamında başkaları ile birlikte yıkanmak, temizlenmek geleneksel ritüelin parçası olarak kabul edilmektedir. Çemberlitaş Hamamı'nda, Türk hamamı ritüellerini bilmeyenler için çekilen bir tanıtım filmi, hem kadınlar hem de erkekler bölümünde gösterilmektedir.

Hamam alışkanlığı olan Türk müşterilerin varlığının, Türk hamamı geleneğinin yaşatılması ve aktarılması açısından çok önemli olduğu düşünülmekte, üyelik sistemi ile hamamın Türk müşteriler için de cazip hale getirilmesine çalışılmaktadır. Çünkü Yamato Deklarasyonu'nda (2004) da belirtildiği üzere somut olmayan kültürel mirasın korunabilmesi için, onu taşıyan insanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Çemberlitaş Hamamı'na 2016 yılına kadar daha çok Avrupalı ve Amerikalı turistler gelirken, 2016 yılı itibariyle Ortadoğulu turistlerin sayısında önemli bir artış olmuştur. Bazı turistlerin hamamı bir müze gibi ziyaret etme talepleri, müşterilerin mahremiyetlerinin korunması ve rahatsız edilmemeleri açısından kabul edilmemektedir.

Hamamların tarih boyunca önemli özelliklerinden biri de, ticari bir işletme olmaları ve pek çok kişiye iş imkanı sunmalarıdır. Ergin (2011), diğer tüm büyük hamamlar gibi Çemberlitaş Hamamı'nın da yapıldığı günden beri insanlar ile dolup taşıdığını, onlara hizmet eden hamam çalışanlarının yönetici ve ücret toplayıcı olan meydancılar, tellaklar, natırlar, peştamalcılar, berberler, kahveciler, çamaşırcılar ve külhancılardan oluştuğunu, kayıtlar dikkate alındığında 1752 yılında hamamın, 70 civarında çalışanın olduğunu varsayabileceğini belirtmiştir (Ergin, 2011: 187-189).

Geçmişte olduğu gibi, bugün de kadın ve erkek toplam 70 çalışanı ile hizmet veren Çemberlitaş Hamamı'nda çalışanların üçte ikisi hamamın yaklaşık 15 yıllık çalışanıdır. Geçmişte babadan oğula geçen bir meslek iken, günümüzdeki uygulama Çemberlitaş Hamamı'nda mesleğin anneden kıza geçmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Kadın çalışanların bir bölümünün anne-kız ya da gelin-görümce gibi akraba olması dikkat çekicidir. Çemberlitaş Hamamı gece saat 12.00'a kadar hizmet vermektedir. Arife günlerinde eski bir geleneğin devamı olarak hamamın erkekler bölümü sabaha kadar açıktır. Hamamda kullanılacak malzemeler müşteriler için ücretsiz olarak hazırlanmakta, arzu eden müşteriler malzemeleri kendileri getirebilmektedirler. Çemberlitaş Hamamı'nda hamam ile ilgili iç mekan objeleri ve hamam tekstillerinin satıldığı bir mağaza da bulunmaktadır (Görsel 12).

Görsel 12. Çemberlitaş Hamamı Satış Mağazası

Görsel 13. Çemberlitaş Hamamı İçin Üretilen Özel Tasarım Peştamallar

Mağazada satılan peştamalların bir bölümü Çemberlitaş Hamamı için özel olarak tasarlanmıştır ve bunlar, Çemberlitaş Hamamı için Denizli’de özel olarak üretilen geleneksel dokumalardır (Görsel 13 ve Görsel 14).

Görsel 14.Çemberlitaş Hamamı İçin Üretilen Özel Tasarım Peştamal Örneği

Bu mağazada satılan hamam tası, sabun, takunya, kese gibi ürünlerde “Çemberlitaş Hamamı” amblemi bulunmaktadır (Görsel 15).

Görsel 15. Çemberlitaş Hamamı’nda Satılan İç Mekân Objeleri

Son yıllarda Çemberlitaş Hamamı’nda “gelin hamamı” taleplerinde artış olduğu dikkat çekmektedir. Gelin hamamı bazen kınayı da kapsamaktadır. Aynı zamanda, damat hamamı, hamamda doğum günü ya da lohusa hamamı ile ilgili talepler de olabilmektedir. Bu etkinlikler genel olarak Kubbe Cafe’de müzik eşliğinde yiyecek servisi ile başlamakta, daha sonra hamam sefasına geçilmektedir (Görsel 16). Çemberlitaş Hamamı’nın bir müzik arşivi bulunmakta, Kubbe Cafe’de hafif yiyecek ve içecekler sunulmakta, ancak arzu eden müşteriler, müzik ve yiyecekleri kendileri getirebilmektedir.

Görsel 16. Çemberlitaş Hamamı Kubbe Cafe

Çemberlitaş Hamamı’nın tanıtımı için kartpostal (Görsel 17) ve broşürler (Görsel 18) hazırlanmıştır.

Görsel 17. Çemberlitaş Hamamı'nın Tanıtımı İçin Hazırlanan Bir Kartpostal Örneği

Görsel 18. Çemberlitaş Hamamı Broşürü

Çemberlitaş Hamamı'nın tanıtımı için profesyonel destek alınmış, farklı dilleri kapsayan bir web sitesi tasarlanmıştır. Çemberlitaş Hamamı çok sayıda yerli ve yabancı filmin çekildiği bir mekandır. Türkiye'de "Son Umut" adı ile gösterime giren Russell Crowe'un yönetmenliğini ve başrolünü üstlendiği "The Water Diviner" filminin bazı sahneleri Çemberlitaş Hamamı'nda çekilmiştir.

Sonuç

Lady Montagu'nun çok renkli betimlemeler ile anlattığı ve birçok ressamın esin kaynağı olan hamam sefaları modernleşme sürecinde yerini, evlerde yer alan banyolara bırakmıştır. Modernleşme eğilimleri toplumları etkilemiş, geleneksel olandan uzaklaşılmasına ve yeni yaşam biçimlerinin benimsenmesine yol açmıştır. Giddens (2004: 12) "Modernliğin Sonuçları" adlı kitabında, modernliğin benimsenmesi sonrasında ortaya çıkan yaşam tarzlarının modern insanı geleneksel toplumsal düzenden uzaklaştırdığını, modern olanın yaygınlaşmasının küresel düzeyde gerçekleştiğini ve günlük yaşantıların en özel ve kişisel özelliklerini değiştirme aşamasına geldiğini belirtmiştir. Dolayısı ile insan ve mekan ilişkisini ağırlıklı olarak sosyal, manevi ve estetik değerler bağlamında ortaya koyan hamam kültürü de, günlük yaşam pratiklerinin değişmesinden etkilenmiştir.

Ancak, son yıllarda, geleneksel Türk hamamı ve geleneksel Türk hamam kültürünün zenginliğini vurgulayan çalışmalar yapılması, sempozyumlar düzenlenmesi kültürel mirasın korunması ve yaşatılması açısından son derece önemlidir. “Anadolu Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkınma Geleneğinin Kökleri ve Geleceği” isimli makalesinde Fikret Yegül (2009), Türk hamam kültürünü geçmişten günümüze inceleyerek, bu kültürün devamlılığının sağlanıp sağlanamayacağı ile ilgili endişelerini kendine özgü anlatımı ile çok güzel şekilde dile getirmiştir:

Bugün İstanbul ve taşra kentlerinde küçük kubbeleri ile tanıdığımız, harap olsalar da çalışabilen ve taşınmaz mahalle kültürümüzü ayakta tutan bir avuç hamam ve bu hamamların donuk ışıklı kubbeleri altında bir mucize gibi yankılanan Anadolu'nun eski su kültürü, bize kaybettiğimiz veya kaybetmekte olduğumuz çok kökenli değerleri hatırlatıyor. Bu durumda geleneksel Türk hamamının geleceği nedir veya ne olabilir? Geleneksel hamamlarımızın artık geri gidemeyeceğimiz toplum yapımızda, kentlerimizde, mahallelerimizde, sosyal ve fonksiyonel bir geçerliliği, bir değeri var mıdır? Varsa, bu paylaştığımız ortak kültür, töre, yeniden canlandırılabilir mi?

Evde beş dakikalık duş almak dururken kim mahalle hamamına veya kaplıca hamamına gider? Giderse toplum hamamlarının görkemli kubbeleri altında yıkanmanın, keselenmenin, vücut bakımının yarattığı; kişiyi yeniden doğmuş gibi ferahlatan hijyenik ve sosyal değerini kim anlar, kim ister? Ayrıca en iyi niyetle ve en üstün bilgilerle tarihi bir hamamı restore etmek yetmiyor, ona yeni bir iş ve ruh vermek, bu günün dünyası için de geçerli hale getirmek gerekiyor. Hamamların toplum tarafından kabullenmesi için zamana uyan değişiklikler yapmak, onlara yeni anlamlar, yeni işlevler yüklemek uygun olur mu? Örneğin, spor, vücut bakımı, hijyen, sosyal etkinlikler, toplantı, eğitim, eğlence gibi. İlginçtir ki İstanbul'un iyi kötü bakımlı birkaç tarihi hamamını (Cağaloğlu Hamamı, Çinili Hamam, Çemberlitaş Hamamı gibi) koruyan ve yaşatan son yıllarda gelişen turizm olmuştur.

Bu üzerinde ciddi olarak durulacak düşünmeye değer bir konudur: ilk anda ruhsuz, salt ticari bir etkinlik gibi görünse de, turizm iyi yönlendirilirse kültüre hizmet verebilecek bir uğraşı, bir gerçektir. Bu konu artık her dört-beş yıldızlı otel, resort ve spa'da popüler olan “Türk Hamamı” yapılanmasını da içeriyor. Eğer, mahalleye yönelik gerçek semt hamamı geleneğini devam ettiremezsek, Türk Hamamı'nın geleceğini turistik oteller, spa'lar, kaplıca merkezleri kapsamında düşünebilir miyiz? Batı anlamında yarattığımız spa'ları ve “wellnesscenter”leri Türk Hamamı'nın ruhu ve programı ile bağdaştırabilir miyiz? Bağdaştırabilirsek (belki başka seçeneğimiz yok), bu turistik, butik hamamların mimari olarak başıbozuk, kontrolsüz, bilgisiz yozlaşmaları tehlikesi karşısında ne yapabiliriz? (Yegül, 2009: 106-107).

Bütün bu değerlendirmelerden hareket ile geleneksel özellikleri korunarak, mahalle hamamı geleneğinin sürdürülebilmesinin, şehirlerdeki çok az sayıda hamam bunu başarabilse de günlük yaşam pratikleri açısından pek mümkün görünmediğini itiraf etmek gerekiyor. Son yıllarda üyelik sistemi ile çalışan spor merkezlerinde Türk hamamı ve SPA hizmetlerinin yaygınlaşmasını ise bu noktada geleneğin kaybolmaması açısından bir gelişme olarak değerlendirmek mümkün olabilir. Türk hamam kültürünü yaşatabilmek için kültür ve sağlık turizmi de bir başka çıkış noktası olarak alınabilir. Özellikle Osmanlı tarihinden kaynaklanan bir ilgi ile ülkemize gelen turistler, geleneksel Türk hamamı deneyimi yaşamak istemektedirler. Ancak, onlara sunulan hizmetin geleneksel Türk hamamı geleneğini hangi ölçüde yansıttığı ile ilgili bazı soru işaretleri olduğu da bilinen bir gerçektir.

Son yıllarda, genç kadınlar arasında geleneksel kültürü simgeleyen kına geceleri ve gelin hamamlarının yeniden moda olduğu, hatta bekarlığa veda partileri, doğumdan önce yapılan “baby shower” kutlaması gibi Batılılara has adetlerin yaygınlaştığı görülmektedir. Buna göre günümüzde, yıkanmak, temizlenmek, arınmak için düzenli ve sık olarak hamama gitmektense, özel günlerde eğlenmek için hamama gitme fikrinin daha çok kabul gördüğü söylenebilir. Günümüz postmodern toplumunda tüketim olgusu, fonksiyonel

fayda sağlama aracı olmaktan daha çok, imaj ve sembolik unsurları içeren duygusal faydaların öne çıktığı bir olgu olarak karşımıza çıktığından, “gelin hamamı ritüeline duyulan ilginin” gelip geçici bir heves mi, yoksa kültürel bir geleneğin sürdürülmesi ile ilgili bir hassasiyet mi olduğu zaman içinde belli olacaktır.

Gerçek bir geleneksel Türk hamamında başkaları ile birlikte, uzunca zaman geçirmek görkemli ve geleneksel bir ritüelin parçası olarak kabul edilmektedir. Yegül (2009) “Roma Dünyasında Yıkanma” adlı kitabının önsözünde; toplum içinde yıkanmanın kültürel bir ifade ve kişisel bir zevk olduğunu, “hamamın duvarları arasında çıplak ve huzurlu” buharlı havayı içine çekerek, mırıldanan suları ve fısıldayan kubbeleri dinleyerek, kişinin kendini bulmaya, belki de yaşamda değerli olan bir iki şeyi kavramaya fırsat bulabileceğini ifade etmiştir. Yegül’ün dile getirdiği “bedensel ve ruhsal dinginlik sağlayan büyülü ortamı” yakalayabilmenin günümüz koşullarında ve günümüz hamamlarında ne kadar mümkün olabileceği tartışılabilir. Yaşam alanlarının genelindeki özensizlik, mimarideki yozlaşma, hamam objelerindeki basitlik ve sıradanlık, Sayın Yegül’ün kültür varlıklarımızın en önemli unsurlarından biri olan “Türk Hamamı” konusundaki endişelerini haklı çıkarmaktadır. Bu durumda, somut olmayan kültürel mirasa yönelik bütüncül bir koruma biçiminin geçmişten gelen, sessiz yapılar olarak da nitelendirilebilecek somut kültürel mirasa dinamik, yaşanmaya devam edilen yapılar olma özelliği kattığının vurgulanması, İstanbul’da hizmet vermeye devam eden ve bu çalışmada genel özellikleri itibarı ile ele alınan Çemberlitaş Hamamı gibi köklü bir tarihsel geçmişi olan ve yaşanmaya devam eden hamamların özel olarak korunması, Türk hamam kültürü ve geleneğinin gelecek nesillere aktarılabilmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Kaynakça

Basat, E. M., (2013). “Somut ve Somut Olmayan Kültürel Mirası Birlikten Koruyabilmek”, *Milli Folklor*, 100: 61-71.

Bozok, D., (2005). “Türk Hamamı ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı: Bursa Merkez İlçede Bir Araştırma”, *Balıkesir Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 13 Sayfa: 62-86.

Büyüktanır, F., (2009). “Geçmişten Günümüze Sivas’ta Hamam Kültürü”, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Halk Bilimi (Folklor) Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi, Sivas.

De Botton, A., (2014). *Mutluluğun Mimarisi*, (Çev. B. Tellioglu Altuğ), 5. Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık.

De Certeau, M., (1984). *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California Press.

Emiroğlu, İ., (2010). “Konya’da Hamam Kültürü ve Kullanım Eşyaları”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Ergin, N., (2012). “İstanbul’da Hamam İşletmeciliği: On Yedinci ve On Sekizinci Yüzyılda Çemberlitaş Hamamı”, Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari,

Tarih ve İmgelem, (Ed: N. Ergin), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları. ss. 182-210.

Ergin, N., (2012). *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Ertürk, M., (2013). “Mekanın Diyalojisi: Kent Mekanı Kent Öznesi”, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kültürel İncelemeler Yüksek Lisans Programı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Evliya Çelebi, (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini. (Ed: R. Dankoff, S. A. Kahraman ve Y. Dağlı) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Foucault, M., (1986). *Space, Knowledge and Power*, The Foucault Reader. (Ed: P. Rabinow), Harmondsworth: Penguin.

Foucault, M., (2007). *Security, Territory, Population*. Lectures at the Collège de France 1977 -78. New York: Palgrave Macmillan.

Giddens, A., (2004). *Modernliğin Sonuçları*. 6. Baskı, (Çev: E. Kuşdil), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Halsband, R., (1965). *The Complete Letters of Lady Marry W. Montagu*, I-III (1708-1720). Oxford: Oxford University Press.

Kuruçay, A., (2011). *İstanbul'un 100 Hamamı*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.

Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2014). *Ankara Tarihi Hamamları ve Hamam Kültürü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü, Somut Olmayan Miras Tespit Komisyonu Raporu, Ankara.

Lefebvre, H., (1991). *The Production of Space*. Oxford, Londra: Blackwell Publishing.

Lefebvre, H., (1997). “*Reflections on the Politics of Space*”, *Radical Geography: Alternative Viewpoints on Contemporary Social Issues* (Ed: R. Peet.), London: Methuen and Co., pp. 339-52.

Massey, D. (1993)., “*Power-Geometry and a Progressive Sense of Place*”. *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change*, (Ed: J. Birdvd), London: Routledge, pp. 59-69.

Önge, Y., (1988). *Mimarbaşı Koca Sinan'ın Yaşadığı Çağ ve Eserleri*. T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul.

Renda, G., (2012). “*Ressam Gözüyle Osmanlı Hamamı*”. *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, (Der: N. Ergin), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, ss. 369-403.

Tofaş Sanat Galerisi, (2009). *Eski Hamam Eski Tas*, Tofaş Sanat Galerisi Yayınları: 1, Yapı Kredi Yayınları: 3007, Mas Matbaacılık, İstanbul.

Vatansever, H., (2011). “*Hamam, Ruhsal ve Bedensel Arınma*”. *National Geographic*, Ekim.

Yaman, T. C. (2010). “Türk Hamamının Mekansal Kurgusu ‘İstanbul Hamamları’”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İç Mimarlık Anabilim / Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Yamato Deklarasyonu (Yamato Declaration), (2004). “Yamato Declaration on Integrated Approaches for Safeguarding Tangible and Intangible Cultural Heritage International Conference on The Safe Guarding of Tangible and Intangible Heritage Organized by the Japanese Agency for Cultural Affairs and UNESCO”, (20-23 October) Nara, Japan.

Yegül, F. K., (2006). *Antik Çağ’da Hamamlar ve Yıkanma*, İstanbul: Homer Kitabevi.

Yegül, F. K., (2009). “Anadolu Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkanma Geleneğinin Kökleri ve Geleceği”. *Anatolia*, Sayı: 35, ss. 99-118.

Yegül, F. K., (2012). “*Anadolu Hamam Kültürü: Bin Işık Huzmesi, Bin Ilık Parmak*”, Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem, (Der: N. Ergin), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, ss. 16-66.

İnternet Kaynakları

Görsel 1. Hamamda Kadın ve Hizmetçisi (Jean-Etienne Liotard/1702-1789). http://scribalterror.blogs.com/scribal_terror/2007/06/kabkabs.html [Erişim Tarihi: 20.07.2016].

Görsel 2. Soğuklukta Çubuk Tüttürerek Dinlenen Kadın (Camille Rogier/1810-1896). <http://www.turkishculture.org/dia/dia/normal/21/21.1/21.1.1/21.1.1.4/Camille%20Rogier,%20Moeurs%20et%20usages%20des%20Orientaux%20La%20Turquie,%201854-hamam%20halveti.jpg> [Erişim Tarihi: 20.07.2016].

Görsel 3. Hamama Gelen Bir Aileyi Karşılama (Fausto Zonaro/1854-1929). <http://docplayer.biz.tr/10606557-On-kapak-fausto-zonaro-1854-1929-hamam-uclemesi-yikanis-dan-detay-arka-kapak.html> [Erişim Tarihi: 20.07.2016].